

Vlaamse uitgalmkunst. Conscience op tournee in Nederland

Willem VAN DEN BERG

Abstract

In December 1867 Hendrik Conscience takes the train to the Netherlands with a special mission: promoting his *Romantische werken*, edited by A.W. Sijthoff, Leiden. In his correspondence with his Flemish publisher J.P. van Dieren he writes an elated report of his overwhelming success as elocutionist of his work. In this article additional information is given about some aspects of his ten-days' campaign. The greatest attention is given to the report of his performances in the Dutch newspaper press. It turns out that not everyone was pleased with the choice of his texts and even less with his way of reciting. Finally an attempt is made to give a word of explanation for the so divergent responses to Conscience's 'uitgalmkunst'.

INLEIDING

Kennelijk in het kader van een campagne om de noodlijdende krant nieuwe lezers te bezorgen startte het dagblad *De Tijd* in 1967 een campagne, waarbij men een plakboek zou krijgen bij het werven van een nieuwe abonnee. Onder de kop Prestatie kon men in de krant van 29 december van dat jaar de volgende tekst lezen:

De Tijd van 29 december 1867 was niet te spreken over het optreden van Hendrik Conscience die in Zaandam uit eigen werk voorlas:

Op den toon toch en ongeveer met eene zoodanige welsprekendheid als waarop veilconditiën worden gemeld, heeft de heer **Conscience** 'Blinde Rosa' voorgelezen. De enkele, zoo men wil schoone gedeelten van dit stuk, waarbij vooral de plasticiteit op den voorgrond treedt, gingen verloren door de hortende en stootende voorlezingswijze des heeren **Conscience**.

Grote namen imponeren De Tijd niet.

Bij ons is en blijft het de prestatie die telt!

Kent u nog artiesten die de waarheid kunnen verdragen?

Vul dan namens hen onderstaande bon in en verdien zo een Plakboek De Tijd.

Deze poging om nieuwe lezers te trekken door te herinneren aan een minder geslaagd optreden van een gerenommeerd Vlaams auteur honderd jaar eerder getuigt niet van grote fijnzinnigheid en roept onmiddellijk de vraag op in hoeverre hier de waarheid geweld wordt aangedaan. Blijkt niet uit de enthousiaste

brieven van Hendrik Conscience aan zijn uitgever J.P. van Dieren, dat zijn rondreis langs een aantal Nederlandse steden een groot succes was geweest?¹ En bij naspeuren was het citaat over Conscience's gebrekkige voordrachtskunst in *De tijd* van 29 december 1867 ook onvindbaar: 29 december viel dat jaar op een zondag en dan verscheen het dagblad niet. De vraag is of de redactie van *De tijd* onzin uitkraamde dan wel of Conscience aan zijn uitgever een al te rooskleurig verslag deed van zijn tournee door Nederland. Door zijn correspondentie te leggen naast verslagen van de lezingencyclus in de dagbladpers moet het mogelijk zijn meer klaarheid te verschaffen.

De Leidse uitgever A.W. Sijthoff schreef op 26 december 1867 aan Conscience:

Wanneer ik het wel heb dan zyt U reeds van Uw triomfocht terug gekeerd. De reis was te zwaar aangepakt, wanneer U weder tot ons komt moogt ge niet meer dan drie maal lezen en dan met een dag tusschenuitrusten.²

Sijthoff had gelijk. Conscience had een overvol programma achter de rug. Aan zijn uitgever had Conscience halverwege november 1867 laten weten, dat hij 17de december in Rotterdam zou beginnen met zijn voordrachten 'en, zonder tusschenpoos, de volgende dagen te *Leiden, Amsterdam, Dordrecht, Delft, 'sHage, Utrecht* en waarschijnlijk ook te *Arnhem*' achter de kathedraal zou staan. Wie verantwoordelijk was voor de organisatie van deze tournee en of Conscience zelf ook inspraak had in de selectie van de steden waar zou worden opgetreden is niet bekend. Was het wellicht Sijthoff die daarover met Conscience overleg had gepleegd of met diens uitgever? Het ziet er wel naar uit, dat er van te voren een strak schema werd vastgesteld, waar nauwelijks van kon worden afgeweken. Gezien de plaatsen die Conscience zelf noemt, is het zeer waarschijnlijk, dat hij in eerste instantie op bezoek zou gaan bij de vier afdelingen van de belangrijkste genootschappelijke organisatie, de *Hollandsche maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen*, gevestigd in Rotterdam, Leiden, Amsterdam en Dordrecht. Conscience schrijft halverwege de tournee aan zijn uitgever, dat er van

alle kanten, uit alle steden komen ons deputatiën of brieven. Zelfs hebben wy uit den Haag eene petitie ontvangen bekleed met 140 handteekens, maar wy moeten weigeren of wy kwamen nooit meer naar huis.³

Vrijwel alle afspraken is Conscience nagekomen. Waarschijnlijk viel alleen Dordrecht uit en kwam daar een tweede optreden in Den Haag voor in de

¹ Gilbert de Groote en Jan de Schuyter, *Hendrik Conscience en zijn uitgevers. Brieven met inleiding en toelichting*, Brussel, s.d. passim; August Keersmaekers, *Hendrik Conscience. De Muze en de Mammon*, Gent 2009, p. 160-164.

² De Groote & De Schuyter, p. 164.

³ De Groote en De Schuyter, p. 162.

plaats. Aan de hand van de advertenties en verslagen in de dagbladers blijkt, dat hij in de volgende steden zijn opwachting maakte: Rotterdam (maandag 16 december), Haarlem (dinsdag 17 december), Leiden (woensdag 18 december), Amsterdam (donderdag 19 december), Delft (vrijdag 20 december), Arnhem (zaterdag 21 december), Den Haag (maandag 23 december), Utrecht (dinsdag 24 december), Zaandam (vrijdag 27 december) en ten slotte weer Den Haag (zaterdag 28 december). Kennelijk werd op zondag 22 december niet gelezen en ook niet op de eerste en tweede kerstdag (woensdag 25 en donderdag 26 december). Conscience had het zelf over 8 steden, waaronder Dordrecht. Ik kwam in totaal op een tiental voorleesavonden, maar vond geen bevestiging in de vorm van een advertentie of verslag van een Dordrechtse avond in de *Dordrechtsche Courant*.

Mijn bevindingen per stad bestaan uit de volgende onderdelen: a) de aankondiging in de krant; b) indien aanwezig een krantenverslag van de voorleesavond; c) indien aanwezig een genotuleerd verslag van de vereniging waar Conscience optrad en d) indien aanwezig, wat Conscience over de bewuste avond aan zijn uitgever meldde.

VOORBEREIDINGEN

In Nederland had Conscience rond 1860 de status verworven van een respectabel romaneur. In *De gids* van 1856 had H.J. Schimmel een uitgebreid artikel aan hem gewijd⁴, waarmee de auteur zeer was ingenomen.⁵ Begrijpelijk, dat er vanuit Nederland aandrang op hem werd uitgeoefend om zich te komen presenteren in de literaire wereld boven de grote rivieren. Zo schreef H.J. Verniers van der Loeff, secretaris van de Rotterdamse afdeling van de *Hollandse maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen* aan zijn Amsterdamse collega, hoe hij in oktober van 1860 Conscience had benaderd met het verzoek een lezing te komen houden in de Rotterdamse afdeling. Conscience had toen als volgt geantwoord:

Kortrijk den 11 October 1860

Het is mij volstrekt onmogelijk, te voldoen aan het vereerend verzoek dat UwE. in name der Maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen, mij toerigt. Honderde ambtelijke stoornissen hebben, gedurende gansch dees jaar, mij belet eenigen letterkundigen arbeid te ondernemen. Slechts sedert eenige dagen heb ik een nieuw werk onder handen, en ik mag, om welke reden het ook zij, mij niet van dit begonnen opstel laten aftrekken.⁶

⁴ H.J. Schimmel, 'Hendrik Conscience'. In: *De gids* 1856, II, p. 771-828.

⁵ Gilbert de Grootte, 'Brieven van Hendrik Conscience III'. In: *Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* XXV (1971), p. 42.

⁶ UBA, archief *Hollandsche maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen*, afd. Amsterdam, Brieven 1860, Bj 406a.

In een tweede brief van 29 oktober herhaalde Conscience zijn weigering⁷:

Mijn Heer!

Het is mij volstrekt onmogelijk toestemmend te antwoorden op het vereerend verzoek dat UEd. in name der Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen mij toerigt. Ambtelijke bezigheden, die mij weinig verpoozing gunnen, maken het mij ten pligt, al mijn beschikbaren tijd aan de letteren toe te wijden.

Ik hoop, Mijnheer, dat Uwe geleerde [...]Maatschappij mij zal gelieven te verschoonen en bid U mijne dankbetuiging te aanvaarden voor de welwillende bewoordingen Uws briefs.

Uw ootmoedige en toegenegen dienaar
(w.g.) Conscience

Toch gaat de tegenstribbelende Conscience uiteindelijk overstag, door de commercie gedwongen. Voor de nieuwe uitgave van de volledige werken, de 'grote onderneming', zoals het Vlaams-Nederlandse initiatief van Van Dieren en Sijthoff werd genoemd, diende reclame gemaakt te worden.⁸ Een aantal voordrachten van Conscience in Nederlandse steden zou daartoe een geëigend middel zijn, maar van harte gaat het nog altijd niet:

Ik weet dat men my in Holland niet onverschillig verwacht. Ik heb my daar, God weet hoe, eene *corvée* op den hals gehaald, die my begint te verschrikken. [...] De gedachte dat dees lastig reisje kon bydragen tot het welgelukken uwer onderneming, is niet vreemd geweest aan eene beslissing, welke ik anders wellicht nooit hadde genomen.⁹

Hij hecht eraan van te voren duidelijk af te spreken, dat zijn optreden beperkt zal blijven tot het voorlezen uit eigen werk:

Myn voornemen is geenszins in Holland voor de vuist te spreken. Is de *Zending der vrouw* wat kort, dit stuk is evenwel myns bedunkens best geschikt tot eene openbare voordracht. Ik zal eventwel andere dingen, tot vier of vyf stuks, uit myne werken trekken, en doelmatig wyzigen of bereiden, ten einde tegen alle voorval gewapend te zyn.¹⁰

Op 28 november 1867 schrijft Conscience over zijn aanstaande bezoek in Nederland aan Van Dieren:

Ik verneem dat wy den 16en in Antwerpen zullen zyn (Versnaeyen en ik) om des anderen daags ten 10.20 smorgens per yzeren weg naar Rotterdam te vertrekken. Wy komen daar als dan ten 2.40 aan. Dit is tyds genoeg.¹¹

⁷ UBA, *Hollandsche maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen, afdeling Amsterdam*, Brieven 1860, Bj 414.

⁸ Keersmaekers, *Hendrik Conscience*, p. 135/161.

⁹ De Groote & De Schuyter, p. 157.

¹⁰ De Groote & De Schuyter, p. 157.

¹¹ De Groote & De Schuyter, p. 158.

VIER VOORLOPERS

Waarom duikt ineens de naam van Versnaeyen als reisgezel op? Ik neem aan, dat het op voorstel van Conscience zelf is geweest, dat de toen eenendertigjarige dichter en enthousiast voorvechter van de Groot-Nederlandse gedachte met de ruim twintig jaar oudere Conscience aan het leesavontuur in Nederland zou beginnen. Ze kenden elkaar goed. Al eens eerder, in 1866, hadden ze een congres in Bern bezocht. Wat wellicht meer zegt: Versnaeyen was al eens eerder in Nederland geweest. Zo had hij in oktober 1864 te Amsterdam het ‘Congres der internationale vereeniging ter bevordering der sociale wetenschappen’ bezocht en daar hoogstwaarschijnlijk kennis gemaakt met Multatuli.¹² Drie jaar later, in februari 1867, had hij de Nederlandse genootschapswereld leren kennen, toen hij onder meer te gast geweest was in de Rotterdamse afdeling van de *Hollandsche maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen*. Het bestuur van die afdeling had toen om de monotonie van de gewone leesvergaderingen te doorbreken zich aan een experiment gewaagd: het inlassen van een ‘Vlaamse avond’. Het nodigde daartoe maar liefst vier jonge Vlamingen uit. In de notulen van de achtste leesvergadering worden zij als volgt geportretteerd:

Sprekers vóór de pauze

Mr. Julius Vuylsteke, Advocaat te Gent, voordragt over eenige Vlaamsche studentengedichtjes voorafgegaan door een Hereenigingslied.

Napoleon Destanberg, Hoofdredacteur van het Nieuwsblad ‘Het Vlaamsche Verbond’ (?) te Gent.¹³ Voordragt van een uitstekende vertaling van een gedeelte van Molières *Tartuffe*.

Sprekers na de pauze

Emanuel Hiel, Professor in de uitgalmkunst aan het conservatoire te Brussel. Een gedeelte van de Vlaamsche mannen, vrouwen en jonkheid.¹⁴

Karel Versnaeyen, Bureel overste aan het gouvernement van Westvlaanderen te Brugge. Voordragt van de gedrukte ‘de groote maaijers’, ‘vaders werkstoel’ en ‘De Halle-toren te Brugge’.¹⁵

De volijverige secretaris uit die tijd, de heer L.G. Greeve geeft vervolgens een uitvoerig verslag van deze voordrachtsessie. Bij nader toezien is daar is iets vreemds mee aan de hand. Aanvankelijk zal er alleen opgenomen zijn een sober verslag met een ruime interlinie. Vermoedelijk later, hoogstwaarschijnlijk pas begin 1868, is er in een beduidend kleiner handschrift – hier ter wille

¹² Philip Vermoortel, *Multatuli in Vlaanderen*, Leuven 1987, p. 24.

¹³ Er bestond wel een Gents blad, *Het Vlaamsch Verbond*, spreekbuis van de gelijknamige flamingantische groep, maar slechts gedurende de jaren 1861-1862. De journalist Destanberg was redacteur van het liberale *Journal de Gand* en van het culturele tijdschrift *De Toekomst*.

¹⁴ Het waren drie bekende cycli: *Aan de Vlaamsche vrouwen*, *Aan de Vlaamsche mannen* en *Aan de Vlaamsche jonkheid*.

¹⁵ Gemeentelijk archief Rotterdam, archief 276, inv. 3. Hollandsche Mij. Van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, afd. Rotterdam, Register der notulen 1863-1885.

van de leesbaarheid even groot, echter gecursiveerd afgedrukt –, maar ongetwijfeld ook van Greeve, een andersluitend, licht vilein, commentaar tussengevoegd, ongeveer aldus:

De voorzitter bedankte op zijne, dat is uitstekende wijze de sprekers voor het door hen geleverde, *en meende niets van al den lof die hij de sprekers toe-zwaaijde, maar sprak ambtshalve. Destenbergs werk [?] alleen was goed.* De zaal was opgepropt met toehoorders en vooral toehoorderessen, allen in feestgewaad gekleed. *Allen zonder onderscheid waren verschrikkelijk teleurgesteld en natuurlijk op den secretaris vertoornd.*(1)

De noot (1) verwijst naar een opmerking in de marge, zonder twijfel later toegevoegd, ook weer door Greeve:

De Vlaamsche heeren hielden ook op andere plaatsen een voordragt, die overal even ellendig nederkwam. Niemand zelfs niet Conscience had eenig idé hoe men voor een fatsoenlijk publiek moet spreken.

Daaronder volgt nog een opmerking die zeker later is toegevoegd:

Hoe ze [lijkt ten onrechte naar de vier Vlamingen te verwijzen]te Zaandam zich weerden is te lezen in de Zondagseditie van het Handelsblad zon 30 Dec 1867, No 11226.

Deze postdatering doet, zoals straks nog zal blijken, de werkelijke gang van zaken enig geweld aan. De verslaggeving van Greeve eindigt met de opmerking, dat de voorzitter deze bijzondere leesvergadering om half elf afsluit en dat ongeveer een dertigtal leden en genodigden met de sprekers aanzaten aan een 'eenvoudigen disch'.

Als het aan de vier Vlamingen had gelegen, zouden ze niet alleen in Rotterdam, maar ook in Amsterdam hebben opgetreden. Het moet een teleurstelling voor hen geweest zijn, dat Greeve op 4 februari 1867 aan Versnaeyen moest berichten, dat de secretaris van de Amsterdamse afdeling, Westerman, de wens van de vier Vlamingen aan het bestuur had voorgelegd, maar zonder resultaat:

hij was niet welsprekend genoeg om de oude pruiken voor die nieuwigheid te winnen. [...] Amsterdam is saai en groot. Twee lastige dingen om er iets gedaan te krijgen.¹⁶

¹⁶ Wil Heezen, *Parnassus aan de Maas. Een reconstructie van de 'leesvergaderingen' van de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, afdeling Rotterdam* Doctoraalscriptie Moderne Letterkunde, Instituut voor Neerlandistiek, Universiteit van Amsterdam 1992, 2 delen. Het citaat uit deel 2, p. 26-27, noot 85. In de notulen van de bestuursvergadering van de Amsterdamse afdeling van 13 december 1866 wordt gerapporteerd, dat er negatief wordt gereageerd op het voorstel van de secretaris de vier Vlamingen ook in Amsterdam te laten optreden: de heren zijn te weinig bekend en dan zijn vier voordrachten te vermoeiend voor het Amsterdamse gehoor. Men heeft een beter voorstel: men kan wel Jan van Beers vragen, maar als dan blijkt, dat Van Beers op 15 mei nog niet heeft gereageerd op de uitnodiging 'verloor die Heer niet alleen zijne aanspraak op den titel van beleefd mensch', maar is het afgelopen met het uitnodigen van Vlamingen. (Archief *Hollandsche maatschappij II**C31).

Was Amsterdam een brug te ver voor de vier Vlamingen, de Dordrechtse afdeling van de *Hollandsche maatschappij* ontving het viertal wel: Het 'Verslag van het verhandelde op de Algemeene vergadering der Hollandsche maatschappij van fraaije kunsten en letteren' van 1868 maakt melding van voordrachten van de Vlamingen op de zesde leesvergadering in het voorjaar van 1867 in Dordrecht.¹⁷

CONSCIENCES TIENDAAGSE

Toen Conscience dan eind 1867 voor het eerst naar Nederland trok in gezelschap van Versnaeyen zal deze hem ter geruststellende introductie ongetwijfeld verteld hebben hoe het ongeveer toeling in die Rotterdamse afdeling. Conscience wist zich in Rotterdam bovendien gesteund door een kleine Vlaamse delegatie, onder wie ook zijn uitgever Van Dieren. Op 7 december schrijft deze aan Conscience:

Myn plan was gevormd om den 16 dezer met den trein van 7.35 te vertrekken, myne vrienden komen reeds 's morgens te Rotterdam en hadden gaarne dat ik vroeg arriveerde, later dan gaat den dag wat ver en [is] hij gansch gebroken. Als gy zoo vroeg niet kunt dan zien wy ons by uwe aankomst. Gy zoudt my groot genoeg doen met my een *bewys voor vijf personen* toegang te zenden; willen zy het niet aannemen, dan is er nog niets verbeurd, maar daar vrees ik niet voor.¹⁸

Twee dagen later antwoordt Conscience hem:

Hiernevens vindt gy den gevraagden bon voor 5 inkomkaarten te Rotterdam. Het spyt my dat wy niet samen zullen reizen; maar wy vinden elkaar toch te Rotterdam. Den dag daarna lezen wy te Haarlem. Ik worstel tegen eene valling [verkoudheid], die wel betert doch my niet geheel wil verlaten. My zou het oneindig vervelen indien myne stem daardoor onklaar moest worden.¹⁹

Waarschijnlijk is Van Dieren na de bijeenkomst in Rotterdam spoorlags teruggereisd naar Antwerpen: in brieven aan zijn uitgever gaat Conscience immers uitvoerig in op de successen van zijn voorleestournee, maar over zijn optreden te Rotterdam wordt met geen woord gerept.

Het voorleesdebuut van beide heren in Rotterdam is een gebeurtenis die de pers niet is ontgaan. Zo kon men in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 13 december 1867 de volgende annonce aantreffen:

Hollandsche Maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen afdeeling Rotterdam. Vierde leesvergadering, te houden op maandag 16 december 1867,

¹⁷ Archief *Hollandsche maatschappij*, UBAlI*C32.

¹⁸ De Groote & De Schuyter, p. 159.

¹⁹ De Groote & De Schuyter, p. 160.

des avonds ten 8 ure precies, in het gebouw der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, in den Oppert alhier.

Uitsluitend voor de Leden, hunne Dames en geïntroduceerde Vreemdelingen.
Sprekers: de Heeren Hendrik Conscience en Karel Versnaeyen
Namens het Bestuur Mr. L.G. Greeve Lid en Secretaris.

Deze aankondiging bevat interessante informatie. In de eerste plaats wordt duidelijk, dat beide heren hun lezingencyclus chique begonnen. De Rotterdamse afdeling van de *Hollandsche maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen* was als genootschappelijk instituut in de jaren zestig weliswaar enigszins op retour, maar had nog steeds veel prestige, zoals ook de Leidse en Amsterdamse afdelingen, waar Conscience en Versnaeyen een paar dagen later hun opwachting zullen maken. Alle andere verenigingsverbanden die ze daarna nog zullen bezoeken bezaten binnen de literaire pikorde minder aanzien.²⁰

Voorts wordt duidelijk, dat hun optreden wordt ingepast in een zogenaamde leesvergadering. Het organiseren van avonden, waarin coryfeeën uit de Nederlandse letterkunde uit eigen werk voorlezen of beschouwingen hielden over de meest uiteenlopende onderwerpen vormde de belangrijkste activiteit binnen de Rotterdamse afdeling. Aanvankelijk waren de leesvergaderingen alleen toegankelijk voor mannen. In het begin werden zij ook op uiteenlopende locaties gehouden tot men in 1865 de grote zaal van de *Maatschappij tot nut van 't Algemeen* aan de Oppert kon afhuren. In tijden dat het de afdeling voor de wind ging, werd er tweemaal per maand gelezen. Sommige sprekers, zoals de thuisfluiters Tollens en Van der Hoop traden zeer frequent op, anderen, zoals Geel, Busken Huet, De Genestet, Alberdingk Thijm slechts eenmaal, zoals ook Conscience. De honorering bedroeg veelal f.50,00 met een diner, het zogenaamde 'oestertje', als afsluiting. Jan van Beers, hoog gewaardeerd vanwege zijn declamatorische gaven, kreeg bij hoge uitzondering per voordrachtsavond f. 100, 00 uitbetaald. Conscience en Versnaeyen behoorden niet tot die buitencategorie. Dat roept de vraag op of hun eerste optreden in Nederland een succes was. Conscience zelf was er niet helemaal gerust op. Aan een Kortrijkse vriend H. van Brabander schrijft hij een dag na zijn optreden vanuit Leiden onder meer:

On nous dit que nous avons beaucoup de succès; mais il nous est difficile de le mesurer, car le public semble ici très froid, et s' il nous applaudit parfois, il sort des convenances: car ici ce n' est pas l' habitude de manifester ses sentiments.²¹

²⁰ Zie voor de *Hollandsche maatschappij* W. van den Berg, 'Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw', In: *De negentiende eeuw* 7 (1983), p. 146-178. Voor de leesvergaderingen uitgebreid Wil Heezen, *Parnassus aan de Maas* en Wil Heezen, 'Geachte Hoorders en Hoorderessen. De 'leesvergaderingen' van de 'Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen' Rotterdam 1800-1885' In: *Rotterdams jaarboekje*, 10de reeks, 1^e jaargang 1992, p. 203-296.

²¹ August Keersmaekers, *Hendrik Conscience*, p. 158-159.

De Nieuwe Rotterdamsche Courant komt een dag later met een beleefd stukje:

In de heden avond gehouden vergadering der leden van de Rotterdamsche afdeling der *Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen* traden twee Vlaamsche letterkundigen op, en wel de heeren H. Conscience en K. Versnaeyen. Dat deze avond met gespannen verwachting werd te gemoet gezien, werd voldingend bewezen door de overtalrijke opkomst der leden, zoodat schier geen enkele plaats in de zaal van 't Nut onbezet bleef.

Zoo voor als na de pauze voerden beide sprekers het woord. De heer Versnaeyen droeg verschillende gedichten van hem voor, terwijl de heer Conscience vóór de pauze 'de roeping der vrouw'²² behandelde, die, volgens dien spreker geen andere was dan te leven voor echtgenoot en kroost, zoodat leven en beminnen voor de vrouw woorden van gelijke beteekenis zijn. Op treffende wijze lichtte de spreker zijn gevoelen toe, door de mededeeling uit een voorval, dat in 1830 te Antwerpen plaats had en waaruit bleek, dat zelfs bij de krankzinnige vrouw de liefde voor het kind nog levendig blijft. Na de pauze droeg de heer Conscience een fragment van een tooneelstuk voor, waarin geschetst werd de dichter die het idealistische najaagt en die daarbij te worstelen heeft met de genietingen der aarde. Door den heer Mees werd aan de sprekers een warm woord van hulde en dank gebracht.

Heel wat minder positief is wat de secretaris van de afdeling, Greeve, naar aanleiding van het gehoorde aan de notulen toevertrouwt:

Een onafzienbare menigte vulde de zaal. De voorgalerij daartoe deze avond open gesteld, was evenzeer door dames en heren bezet, die beneden in de zaal geen plaats hadden kunnen erlangen, waar natuurlijk ook het groen gordijn was weggeschoven. Om 20.00 uur precies verscheen het bestuur met de welbekende schrijver H. Conscience uit Kortrijk en Karel Versnaeyen uit Brugge.

Voor de pauze, aldus de notulist, las Conscience 'een extract voor uit een oude novelle, 15 jaar geleden reeds gedrukt' en na de pauze

een fragment of extract uit een onafgewerkt zangspel²³, een soort van imitatie van Goethes Faust, welk fragment algemeen verveling opwekte, zodat dan ook het einde met vreugde begroet werd. Het niet rijdende²⁴ gedeelte van het publiek toog als een dikke phalanx en gelijk de kinderen Israëls²⁵ de zaal uit, allen ook 't rijdende publiek, dat nog enige tijd zich mocht verlustigen in de zich langzaam ledigende zaal, bitter teleurgesteld over hetgeen zij gezien en gehoord hadden.

²² 'De roeping der vrouw' had aanvankelijk de titel 'De zending eener vrouw' (1856). Onder de titel 'De zending der vrouw' werd het vrij korte, en daardoor ook voor een voordracht geschikte, verhaal opgenomen in *Mengelingen* (1858).

²³ Hier wordt verwezen naar het zangspel *De dichter en zijn droombeeld*, Groot zangspel in vier bedrijven dat in 1872 bij uitgever J.P. van Dieren verscheen.

²⁴ Wordt hier bedoeld de bezoekers die te voet gekomen waren in tegenstelling tot degenen die hun eigen rijtuig hadden en die moesten wachten tot de anderen het pand hadden verlaten?

²⁵ Het orderlijk verlaten van de zaal vergelijkt de notulist met "het uittrekken der kinderen Israëls uit Egypteland" [*Exodus* 19: 1 Statenvertaling].

Niet alleen het gebodene, ook de voordracht viel erg tegen:

Conscience is een groot schrijver, spreker of verhandelaar is hij zeker niet, zo min als de meer jeugdige Versnaeyen.²⁶

Dat is harde taal en sterk afwijkend van wat in de krant over het optreden werd opgemerkt.

In zijn brief van 9 december had Conscience aan Van Dieren gemeld, dat hij de dag na het optreden in Rotterdam op 17 december zou lezen in Haarlem. In de Opregte *Haarlemsche Courant* van 13 december wordt dat optreden al aangekondigd:

Nieuwe Schouwburg te Haarlem
Dinsdag 17 December, des avonds om 7½ ure,
Voordragt van den heer Henri Conscience, en met bijdrage van Dr. Versnaeyen
Toegangskaartjes, voor f.1 de plaats, zijn te verkrijgen aan het lokaal van den
N. Schouwburg. Bespreken van plaatsen bij den kastelein à 10 cents extra.

Een krantenverslag van die avond is niet aangetroffen, evenmin een reactie van Conscience in een schrijven aan zijn uitgever.

Op 18 december is de Leidse afdeling van de *Hollandsche maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen* aan de beurt. Slechts een summiere verwijzing staat in het 'Verslag van het verhandelde' in de notulen van de Algemene vergadering van de *Hollandsche maatschappij*: 'vijf winterlezingen, o.a. Hendrik Conscience over 'Den roeping der vrouw'.²⁷ Een drietal krantenverslagen in respectievelijk twee Leidse en één Arnhemse courant zijn hiervan overgeleverd. In het *Leidsche dagblad* staat nog dezelfde avond het volgende bericht:

Het verlangen om den alom gevierden Belgischen schrijver te hooren was zoo groot dat de zaal²⁸ – men vergeve ons dat wij welstandshalve dezen naam bezigen voor het lokaal waarin een uitgelezen publiek was bijeen gekomen – de belangstellende hoorders en hoorders niet bevatten kon. Wij betreuren het, dat de beperktheid der ruimte ten nadeele kwam van menig lid der Maatschappij en van zijne dames, van welke menigeen zich heeft moeten verwijderen. De leden zullen toch wel in de eerste plaats recht hebben op behoorlijke zitplaatsen. En waren er nu voor deze bijzondere gelegenheid een buitengewoon groot aantal kaartjes voor niet-leden beschikbaar gesteld, dan had het bestuur, dunkt ons, of een grooter lokaal moeten nemen voor gisteravond, of plaatsen voor de leden moeten reserveren. Wij hopen dat hierover een volgend maal niet meer te klagen valt. Doch keeren wij tot hen terug, die de plaats innamen op het spreekgestoelte.

²⁶ Notulen leesvergadering van 16 december 1867. In: Gar. 276, inv. 3.

²⁷ UBA, Archief *Hollandsche maatschappij*, II*C32.

²⁸ De gehoorzaal aan de Breestraat 60?

De verwachting was hoog gespannen. De nog jeugdige dichter droeg eerst een drietal gedichten voor: 'De blinde wees', 'Ween niet meer' en 'De groote maaiers'. Daarna trad de reeds meer bejaarde Conscience op, om te spreken over 'de roeping der vrouw', als bestaande in beminnen, zalven en troosten. In een gespierden stijl, in kernachtigen taal verdedigde de spreker zijne stelling, en de kracht zijner indrukwekkende welsprekendheid kwam vooral uit aan het slot, waarvan wij den inhoud in ons voorlaatste nummer reeds hebben medege-deeld. Na de pauze reciteerde Versnaeyen drie keurige gedichten: 'Eene mij-mering', 'Het kindje in den rouw; 'Het zonneke in de lente'; waarop Conscience het aandoenlijk verhaal van 'Blinde Rosa'²⁹ voordroeg. Het genot van dezen avond zal bij allen die er aanwezig waren lang in herinnering blijven. Het was ons welkom den man tegenover ons te zien staan, wiens geschriften in handen zijn van allen, die op letterkundige beschaving prijs stellen.

Na afloop der vergadering is den HH. Conscience en Versnaeyen door het bestuur een souper aangeboden. De heer secretaris deelde daarop mede, dat hij van een vereerder van C. had ontvangen een aandenken aan diens verblijf binnen onze stad. Naar wij vernemen, is het een bokaal met zilver gemonteerd en vervaardigd in de fabriek van den heer J.M. van Kempen te Voorschoten. De inscriptie luidt: 'Aan Hendrik Conscience, Leiden, 18 December 1867.' Het spreekt vanzelf dat dit aandenken den heer C. zeer verrastte [sic] en hoogst aangenaam was.

Het verslag in de *Leydse Courant* van 20 december 1867 is een stuk beknopter, maar toch veelzeggend, omdat de verslaggever zijn positieve recensie vooraf laat gaan door een al even hooggestemde kritiek op de voorlezer bij uitnemendheid J.J. Cremer, die door zijn onnavolgbare wijze van voordragen zich een tweede inkomen wist te verwerven³⁰:

Twee achtereenvolgende avonden werd alhier den beminnaars van fraaije letteren een hoogst aangenaam genot verschaft en op beide avonden getuigde eenen buitengewoon talrijke opkomst van groote belangstelling. Dingsdag avond droeg in de stads-gehoorzaal de heer J.J. Cremer *het Kruusemuntje* voor, op zijn gewone onnavolgbare wijze, ook thans wist hij de handelende personen zijnen toehoorders zoo aanschouwelijk voor te stellen dat men als 't ware de zaken, die hij verhaalde voor de oogen zag getooverd, zoodat allen met onverdeelde aandacht aan zijn lippen hingen. Gisteravond traden in de vergadering van de afdeling der maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen de zoo gunstig bekende Vlaamsche letterkundigen H. Conscience en K. Versnaeyen op. De heer Versnaeyen droeg voor en na de pauze verscheidene zijner dichtstukken voor, terwijl de heer Conscience voor de pauze sprak over de roeping der vrouw en de vergadering daarna met het mededeelen van een verhaal: 'Haat en Liefde'³¹ bezig hield. Beide sprekers mogten herhaaldelijk blijken van bijval ontvangen en zullen alhier zeker een gunstige indruk achterlaten.

²⁹ De novelle 'Blinde Roza' verscheen in 1850.

³⁰ H.J. Eijssens, Inleiding bij J.J. Cremer, *Distels in 't woud*, 's-Gravenhage 1980, p. XVIII-XIX.

³¹ Is de verslaggever abus of werd *Blinde Roza* ook wel *Haat en liefde* genoemd?

Het verslag In de *Arnhemsche Courant* van zaterdag 21 december 1867, grotendeels overgenomen uit het *Leidsche dagblad*, wijkt op slechts enkele ondergeschikte punten af van deze bron en blijft daarom verder buiten beschouwing.

Was gezien de positieve krantenreacties Conscience in Leiden meer op dreef dan in Rotterdam of zijn Leidenaars beleefder dan Rotterdammers of geldt ook hier, dat een krantenverslag hoffelijker zal uitvallen dan niet openbaar gemaakte notulen? Bij het ontbreken van die Leidse notulering blijft het gissen. In ieder geval heeft Conscience de seance in Leiden als aangenaam ervaren. Als hij Van Dieren verslag doet van zijn optreden in Amsterdam van een paar dagen later begint hij als volgt:

Ik schrijf U in de overtuiging dat hetgeen ik u melden ga u aangenaam zal zijn. Hebben wy te Leyden ons gelukkig gevoelt, gelukkiger nog waren wy te Amsterdam.³²

Over die bijeenkomst in Amsterdam zijn we dankzij het goed bijgehouden archief van de Amsterdamse afdeling en Consciences eigen enthousiasme goed geïnformeerd. En het blijkt, dat in het tot stand komen van de voordrachtsavond in de Amsterdamse afdeling van de *Hollandsche maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen* Karel Versnaeyen een actieve rol heeft gespeeld. Al op 31 oktober 1867 schrijft hij vanuit Brugge aan de secretaris W.M. Westerman:

Vriend Westerman,

Wij komen lezen. Donderdag 19den December: het uur zult gij ons laten bepalen. Hartelijk dank voor uw gulle uitnoodiging. Ik verzoek den vriend Marten Westerman het over te brieven aan den Secretaris der Afdeeling Amsterdam, en te gelooven dat ik de allergelukkigste ben bij de hoop, weldra de hand te mogen drukken aan den begaafden opsteller van Bato³³ onder wier vleugelen wij komen overgewaaid tot het te recht gevierde Amsterdamsche publiek.

Zijn toegenegen Karel Versnaeyen.³⁴

Dan is het even stil, totdat begin december Versnaeyen weer contact zoekt met Westerman³⁵:

Vriend Westerman,

Hartelijk dank voor uw gul aanbod. Wij kunnen nog niet zeggen op wat uur wij te Amsterdam zullen aankomen. Ik zal u bij tijds er over berichten. Het hotel

³² De Groote & De Schuyter, p. 160-161.

³³ W. Marten Westerman was de uitgever van *Bato. Tijdschrift voor jongeren*.

³⁴ UBA, archief *Hollandsche maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen. afdeling Amsterdam*, Brieven 1867d, Bk 201.

³⁵ UBA, Archief *Hollandsche maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen afdeling Amsterdam*, Brieven 1867d, Bk 221.

dat gij mij aanwijst, ken ik hoegenaamd niet, ik heb reeds gelogeed in Elberfeld en ben er tevreden geweest, doch als dit gasthof ook zoover als het andere van de leeszaal verwijderd is, wees dan zoo goed ons een goede kamer met twee bedden, waar wij kunnen vuur maken, in het hotel dat gij ons aanraadt, te bespreken.

Wij hebben niets in te brengen tegen uwe schikkingen. Handel met ons naar goeddunken. Conscience neemt het hoegenaamd niet kwalijk, dat gij hem niet hebt geschreven. Hij stuurt u zijne groeten terug. Ik heb hem gezeid, wat hartelijke en goede jongen gij zijt.

Uw verkleefde Karel Versnaeyen.

In het Algemeen *Handelsblad* van 14 december 1867 worden de leden van de Amsterdamse afdeling als volgt op de hoogte gebracht:

Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Weetenschappen, afdeeling Amsterdam

Aan de leden wordt herinnerd, dat de Derde Wintervergadering, waarin de Heer **Hendrik Conscience** als Spreker zal optreden, en waarin de Bijdrage zal worden geleverd door den Heer **Karel Versnaeyen**, zal worden gehouden **niet** op Maandag, maar op Donderdag 19 December e.k. des avonds ten 7 ure in het gewoon lokaal.

Namens Bestuurderen der Afd. voornoemd W. Marten Westerman, Secretaris.

Het 'gewone lokaal' betekent in 1867 de van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* gehuurde gehoorzaal aan de Nieuwezijdsvoorburgwal tussen de Huiszitter- en Stilsteeg, plaats biedend aan maar liefst zeshonderd personen.³⁶ Als Conscience en Versnaeyen op 19 december daar hun voordrachten houden bevinden zij zich als voorlezers in goed gezelschap. Was J.J.L. ten Kate hen niet op 2 december voorgegaan en volgen in het nieuwe jaar geen lezingen van figuren als A. Pierson en Nicolaas Beets? En er is veel belangstelling voor het tweetal. In het archief van de *Maatschappij* bevinden zich verschillende smeebeden van niet-leden die graag in aanmerking komen voor een toegangsbiljet, al dan niet in het gezelschap van hun dochter.

De notulering van hun optreden is uiterst summier: Van Conscience heet het, dat hij 'Fragmenten uit zijne romantische werken' voordroeg en dat Versnaeyen 'Eenige brokstukken uit oude Novellen' reciteerde.³⁷ Van deze bijeenkomst is er geen krantenverslag gevonden. Over het optreden zelf laat Conscience in een brief aan Van Dieren zich ongeremd enthousiast uit³⁸:

³⁶ Kees Bals, *Wij leven in een tijd van ijzer. De ondergang van de Hollandsche Maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen*. Doctoraal scriptie Moderne Letterkunde. Instituut voor Neerlandistiek. Universiteit van Amsterdam 1991, p. 40-50.

³⁷ UBA, archief *Hollandsche maatschappij* II*32.

³⁸ De Grootte & De Schuyter, p. 161

Men had ons voor deze stad bevreesd gemaakt; maar regtuit gezeid, het onthaal dat wy hier mochten genieten was zoo prachtig, zoo vriendschappelijk dat my woorden ontbreken om het te beschrijven. Wij lazen voor een publiek van dames, zoo als men er in Belgie nimmer een zou kunnen aantreffen. Na de zitting duurde de stoet van rijtuigen meer dan een uur om de Dames af te halen. Het warm onthaal van zulk een uitstekend publiek had ons aangemoedigd en sterk gemaakt. Ik las nooit beter noch met meer vuur; Versnoeyen[sic] deed insgelyks wonderen, – En iets buitengewoons, wy werden wel zeven of acht maal uitbundig met hands geklap toegejuichd. [sic] [...] Nu is de toon gegeven, wy gevoelen ons op ons gemak en vol vertrouwen. Het zal nu wel gaan.

Het is duidelijk, na een wat moeizaam begin in Rotterdam weten beide heren, eerst in de Leidse en vervolgens in de Amsterdamse afdeling van de *Holland-sche maatschappij* de juiste toon te treffen. Ook het banket na afloop was een feest:

Dit was een heerlijke avond waar de verbroedering tusschen Noord en Zuid door de kunst en door het gemoed besproken werd in rym en onrym met hartelykheid en met vuur! Zoo hadde ik het nooit verwacht. Ja, er zyn insgelyks warme, edelmoedige harten in Noord Nederland. Het uiterlyke moge koel schynen, maar de vlam blaakt van binnen.³⁹

Conscience geeft ook aan met welke Nederlanders zij aan het banket gezeten hebben, maar hij herinnert zich niet alle namen en verhaspelt er een paar. De Groote en De Schuyter zorgden in hun brievenuitgave voor correcties, maar konden uiteraard niet de Amsterdammers noemen, wier namen Conscience ontschoten waren. Dankzij een bewaarde namenlijst uit het Amsterdamse archief⁴⁰ kunnen nu alle disgenoten van Conscience vermeld worden: A.J. de Bull, E. Laurillard, A. Beeloo, J.C. van Marken, J. Domela Nieuwenhuis, J. van Oosterwijk Bruin, W. Marten Westerman, Mr. J. van Lennep, J.J.L. ten Kate, Mr. W.C. Backer, Jhr. Mr. J. De Bosch Kemper, Mr. W.C. Mees, A.A. Stuart, J.P. Hasebroek, Th. Jorissen, P.H. Hugenholtz jr, W.E. Suringar en W.J. Hofdijk.

Voor de volgende voorleesavond trekt het tweetal naar Delft: In de *Delftsche courant* van 20 december staat het zo:

VRIJE STUDIE

Gewone vergadering met dames op vrijdag den 20 december 1867 ten 7 ½ ure in de Stads Doelen. De secretaris P.H. van den Kemp. Sprekers zijn de Heeren Hendrik Conscience en Karel Versnaijen. N.B. Buitengewone leden met hunne

³⁹ De Groote & De Schuyter, p. 161.

⁴⁰ UBA, Archief Hollandsche maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen, afdeling Amsterdam, Brieven 1867d, BK 224.

dames hebben vrije toegang. Geen Introductie aan het Lokaal. Dringend worden Geïntroduceerden verzocht, zoo mogelijk, vóór den aanvang der vergadering aanwezig te zijn.

In de *Delftsche courant* van dinsdag 24 december 1867 volgt een summier verslagje:

Jl. vrijdag zijn de heeren H. Conscience en G. Versnaeijen opgetreden in het studentengezelschap *Vrije Studie* en hebben onderscheiden schoone proeven van hun letterkundig talent gegeven, die voor het talrijk opgekomen publiek de meest ondubbelzinnige blijken van goedkeuring mogten verwerven.

Nadere gegevens over de studentenvereniging *Vrije Studie*, een voorloper van het huidige Studentencorps ontbreken. Conscience zelf schrijft niets over deze avond.

Zoals gezegd stond in de *Arnhemsche courant* van 21 december een uit het *Leidsche dagblad* grotendeels overgenomen verslag van de voorleesbeurt in Leiden. Pal daarop volgde het bericht, dat er te Arnhem op die 21 decembervond eenzelfde soort voorleesavond zou worden gehouden in de concertzaal van Muis Sacrum.

De *Arnhemsche Courant* van maandag 23 december rapporteert uitgebreid en gematigd enthousiast over het optreden:

Na hetgeen wij omtrent de onderwerpen, welke de heeren Conscience en Versnaeijen in hunne voordragten, hier te lande gehouden, reeds mededeelden, behoeven wij niet in den breede uit te weiden over de soirée littéraire van jl. zaterdag. De concertzaal van Muis Sacrum leverde bijna geen beschikbare plaatsen meer op. Ieder was vol belangstelling om de mannen te leeren kennen, die zoo teregt eene eereplaats bekleeden onder de belgische letterkundigen en wier werken, althans die van Conscience, het burgerschap ook in ons vaderland hebben verkregen.

De schrijver van *de leeuw van Vlaanderen, de Loteling, Hoe men Schilder wordt* en zoovele andere tafereelen aan de belgische geschiedenis en de toestanden inzonderheid van het platteland ontleend, was geen vreemdeling te onzent en ook zijne *Blinde Roza*, die hij zaterdag voordroeg, was voor vele toehoorders een goede bekende. *De vrouw* welke hij ons na de pauze schetste, beantwoordde geheel aan het dichterlijk ideaal, de praktische zoon der negentiende eeuw stelt echter een anderen werkkring voor de vrouw...maar het is hier de plaats niet om daaromtrent in eene beschouwing te treden. Bovendien is de concertzaal van *Muis* weinig geschikt om een spreker geheel te kunnen verstaan.

Ook Versnaeijen, die zangerige dichter van *Liefde, Vreugde, Vaderland*, heeft een goeden naam bij de 'broeders van het noorden'.

Regmatige aanspraak op de hulde, die na afloop van de voordragten door eenige ingezetenen werd gebracht, die hun, in het hôtel het Zwijnshoofd een soupé aanboden. Daar vooral had men gelegenheid het warme vaderlandsche

hart van Conscience en het echt dichterlijke talent van Versnaeijen te leeren kennen. Des laatsten *De Grootte Maaijer* en *Het Lentezonnetje*, die hij met een zestal anderen in Musis voordroeg, werden hier gevolgd door verschillende gedichten van vroeger tijd, waarvan wij alleen *De Blaauwe Kiel* aanstippen. De komst van Conscience en Versnaeijen is een nieuwe band voor de beoefenaars der letterkunde van het noorden en het zuiden, een band die strekken moet om onze gemeenschappelijke nationaliteit krachtiger te maken, door de verkondiging van de leer: de taal is gansch het volk. Zoolang, zeide te regt Conscience, Nederland en Vlaandereen hunne taal behouden, zullen zij voor geen veroveraar behoeven te duchten; hunne taal is het schild waarop elke poging om hen onder vreemde heerschappij te brengen verbrijzeld zal worden.

De avond in Arnhem krijgt geen speciale vermelding in de correspondentie van Conscience met zijn uitgever.

Na Delft en Arnhem komt vervolgens Den Haag aan de beurt. In *Het Dagblad van Zuidholland en 'sGravenhage* van 22 en 23 december 1867 wordt aangekondigd, dat in de vergadering van het Letterkundig Genootschap 'Oefening kweekt kennis'⁴¹ te houden op Maandag, de 23^e December 1867, des avond ten acht ure, in het lokaal *Diligentia*, zullen optreden als sprekers de Heeren Hendrik Conscience uit Kortrijk, en Karel Versnaeyen, uit Brugge.

Dat is niet helemaal een succes geweest, als men de *Weekbode* van dezelfde krant van 27 december mag geloven:

Het jongstleden Maandag-avond talrijk opgekomen publiek van *Oefening kweekt kennis* bewees zeer welsprekend de gunstige letterkundige reputatie, die Henri Conscience, de beroemde Vlaming, ook ten onzent geniet. En geen wonder voorzeker, waar zoo menig geestrijk verhaal in tekening en koloriet de hand van den meester verraadde en Conscience een eereplaats verzekerde in de rij der volksschrijvers bij uitnemendheid. Ook de heer Karel Versnaeyen, uit Brugge, die zich mede zou doen hooren, was reeds loffelijk in Nederland bekend, zoodat de algemeene belangstelling ook door het vooruitzicht van met dien jeugdigen dichter kennis te maken, nog niet weinig werd verhoogd. Met betrekking tot de beide litterarische producten, waarop de heer Conscience ons onthaalde, moeten wij met leedwezen bekennen dat daar niet toe behoorde *De roeping der vrouw*, hetwelk hij elders voordroeg. *Eene helsche geschiedenis* en *De terugkeer in het vaderland*⁴² – die hij ons nu ten beste gaf, waren reeds algemeen bekend, waaruit volgt, dat ze al het verrassende en uitlokkende der nieuwhed misten. Daarenboven schijnt het ons toe, dat de keuze van eerstgenoemd allegorisch verhaal niet bijzonder gelukkig mogt heeten, met het oog op den kring waarin het werd voorgedragen, ook al doen we hulde aan den mond van den spreker, om eene der meest gekoesterde nationale zonden zoo openlijk

⁴¹ Zie voor dit Haagse genootschap A.B.G.M. van Kalmthout, *Muzentempels, Multidisciplinaire kunstkringen in Nederland tussen 1880 en 1914*, Hilversum 1999, p. 328-336 en S.W.F. Margadant, *Geschiedenis van het letterkundig genootschap Oefening kweekt kennis 1834-1934*, Den Haag 1934.

⁴² Het is niet onmogelijk, dat met deze titel *Blinde Roza* wordt bedoeld.

en krachtig te durven aan den kaak te stellen.⁴³ Gelijk men weet, is *De terugkeer in het Vaderland* een verhaal van meer liefelijke strekking en boeienden inhoud. Het werd dan ook nu met met luiden bijval begroet en door allen toegejuicht. Over het algemeen gelooven wij, dat de heer Conscience allezins reden heeft om zich over de ontvangst te verheugen, die hem in onzen hofstad ten deel viel en die hem opnieuw zal hebben doen zien, dat het hem hier niet aan vrienden en vereerders ontbreekt.

De heer Versnaeyen stelde ons in de gelegenheid zijn niet alledaagsche dichtergave te leeren schatten, waar hij een zevental allerliefste gedichtjes ons voordroeg. Zij waren getiteld: *De tweede moeder; Ween niet meer; De zang der vrouw; Mijn arme bloem; De groote maaiers; Het kindje in den rouw en Het zonneke in de lent*; terwijl wij meenen het gevoelen van het meerendeel der aanwezigen uit te drukken als we aan de drie laatstgenoemde gedichten den palm der overwinning toekennen. Als de heer Versnaeyen bij latere toenemende ontwikkeling aan den hem eigen behagelijken dichtroem grooter kracht en meer diepte van opvatting zal paren, dan voorzeker zal hij spoedig onder de zielvolste dichters van Vlamingen worden geteld.

Na Den Haag is Utrecht de volgende stad, waar Conscience en Versnaeyen zullen optreden. Het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* van 23 december komt met de volgende advertentie:

Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen. Departement Utrecht. Vergadering op Dingsdag, den 24 December 1867, des avonds ten ½ 8 ure. Elk lid of Donatrice heeft met twee Dames toegang⁴⁴. Sprekers: De Heeren Henri Conscience en Dr. Versnaeyen.

In dezelfde krant van 27 december 1867 krijgen de lezers een uitgebreid verslag van die bewuste voorleesavond:

Dingsdag jl. waren de leden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in gespannen verwachting, daar de heeren Henri Conscience en K. Versnaeyen hen die avond op eene lezing zouden vergasten. Die heeren, toch ons land bezoekende hadden zich aangeboden, om ook Utrecht in dat bezoek te doen deelen, en zich daartoe verstaan met bestuurderen van bovengenoemde Maatschappij. De zaal was des avonds eivol, want niet alleen beijverde zich alhier een ieder, om een plaatsje te zoeken, maar ook van verschillende omringende plaatsen was men gekomen om de Belgische auteurs, de edele voorstanders en handhavers van onze schoone taal te hooren. De heer Conscience droeg de keurige novelle voor, *Blinde Roze* getiteld, terwijl de heer Versnaeyen eenige zijner gedichten declameerde. Beiden begaafde sprekers viel toejuiching ten deel, zoo om het innige hunner kunstprodukten, als om de sympathie, welke het

⁴³ Wie nu 'Eene helse geschiedenis' naleest (veelal onder de titel *Eene uitvinding des duivels*), kan de recensent alleen maar gelijk geven. Dit allegorische verhaal, een felle aanklacht tegen de drankzucht, bevat zoveel schokkende en pijnlijke details, dat het eerder een tekst is om in stilte gelezen te worden dan om in het openbaar voor te dragen.

⁴⁴ Vanaf ongeveer 1840 werden de bijeenkomsten gehouden in het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen op de Mariaplaats.

publiek voor de zuidelijke broeders gevoelde, voor die broeders welke thans van ons gescheiden, zooveel liefde voor de noordsche broeders en hunne taal toonen, dat zij die met alle kracht door hun genie trachten te steunen en te verheffen.

Geen wonder, dat eenige hoorders het plan vormden, om deze begaafden mannen, die mede bij elke gelegenheid Nederlanders met zoo hartelijke genegenheid in hun land ontvangen, eene ovatie te brengen, door hen eene serenade aan te bieden. Bereidwillend sloot zich de liedertafel Aurora⁴⁵ bij hen aan, en werd omstreeks half elf, met medewerking van de muziek der schutterij, de voorgenomen serenade gebragt. De beide sprekers bevonden zich nog in het gebouw voor Kunsten en wetenschappen, in gezelschap van het bestuur der utrechtische afdeeling van de Maatsch. tot Nut van 't Algemeen. Prof Vreede⁴⁶ nam het woord, en hield eene warme toespraak, beide letterkundigen dank zeggende voor hun bezoek, hun hulde brengende voor hun talent, maar vooral hen de broederhand aanbiedende, welke beide edele Zuid-Nederlanders zoozeer waardig waren. Ook de heer Schubart, namens de rederijkerskamers⁴⁷ alhier, en de president van Aurora, de heer J. van den Wal Bake, bragten in warme woorden den gevierden mannen hun hulde. De heer Conscience sprak daarop een schoon woord, getuigende van zijne groote liefde voor zijne noordsche broeders en voor de nederlandsche taal. Hij zei onder anderen nagenoeg:

‘Gij doet wel, mijne heeren, dat gij ons dit blijk van edele sympathie brengt, want gij brengt dat niet aan ons als individuen, maar als representanten van een volk, dat nog zoo naauw aan het uwe verbonden is, en vooral thans even als gij gevoelt, dat het aan u, even als gij aan ons behoefte hebt. Immers wij zijn gezamenlijk nog krachtig, en tellen 7 millioen; wanneer het dan mogelijk ware, dat van het Oosten of Zuiden een volk het op onze vrijheden, op ons eigen volksbestaan toelag, dan zouden wij, één zijnde, nog magtig genoeg wezen, om onze vrijheden, om onze nationaliteit, onze taal te handhaven. Laat ons dat blijven gevoelen, blijft ons als uw broeder erkennen, zooals ge dit thans loffelijk doet, en het zal ons beiden goed zijn, het zal de handhaving van ons beider volksbestaan ten gevolge kunnen hebben.’ Zijn woord was vol zin en beteekenis, en bragt de toehoorders in verrukking. De liedertafel *Aurora* deed zich daarop hooren, en werd ten slotte, op straat terug gekomen, het Volkslied door de muziek en de zangers aangeheven, waarna de beide heeren, in hun rijtuig plaats genomen hebbende, door de serenade ingesloten, naar het Hotel de Pays-Bas werden gebragt, en aldaar door verscheidene hoera's werd afscheid genomen. Wij hopen dat het aandenken aan Utrecht beide auteurs genoegelijk zal bijblijven, even als het velen onzer een genoeg en zijn zal zich het verblijf van beide begaafde mannen te herinneren.

⁴⁵ Een Liedertafel is een, oorspronkelijk uit het Duits stammende, vereniging van mannelijke zangers. De Utrechtse Liedertafel *Aurora* werd in 1845 opgericht en kende honderden leden. Zie Marlou Schrover, *Een kolonie van Duitsers*, Amsterdam 2002, p. 164-165.

⁴⁶ G.W. Vreede (1809-1880), hoogleraar straf-, natuur-, staats- en volkenrecht te Utrecht.

⁴⁷ Utrecht telde in dat jaar 5 rederijkerskamers. Zie Oscar Westers, *Welsprekende burgers. Rederijkers in de negentiende eeuw*, Nijmegen 2003, p. 471-472. De arts J.W. Schubart was lid van de rederijkerskamer Jan van Beers. Tijdens het letterkundig congres van 1867 te Gent zal hij het als vertegenwoordiger van het Nederlandsch Rederijkers Verbond aan de stok krijgen met Julius Vuylsteker, een van de oprichters van het Nederlandsch Tooneelverbond (Westers, *Welsprekende burgers*, p. 166).

En dat de herinnering aan Utrecht beide heren 'genoegelijk' was, blijkt uit de opgetogen brief die Conscience op kerstdag aan Van Dieren schreef:

Te Delft, te Arnhem en in den Haag hebben wij voor een uitgelezen publiek, dat zich letterlijk in de zalen verdrong, met veel succes gelezen. Applaudissemten ontbraken ons niet, ofschoon men ze hier zelden vergunt. Overal werden wy onthaald op banketten die duurden tot 2, 3 ure des morgens; en daerby de redevoeringen en aanspraken, ook van mynentwege, niet ontbraken, dit kunt gy wel oordeelen. In den Haag hadden wy onder onze aanhoorders Ministers [.] generaals &.

Maar ik schrijf u bijzonderlyk om u te melden wat in Utrecht tot onzer eere is gedaan. Nog nooit had ik met meer kleur en indruk gelezen. De tevredenheid onder het publiek drukte zich hartelyker wyze uit. By het einde der lezing werd ons in de Bestuurzaal der Maatschappij tot *Nut van 't algemeen* den eere wyn met redevoeringen aangeboden. Terwyl wy daarmee bezig waren, kwam het muziek der schutterij met eenen langen stoet en wel honderd fakkels onder de vensters eene serenade geven. Het bestuur kwam daarop naarboven, en nu begonnen de gelukwenschen en de aanspraken over Nederland, over Holland en België opnieuw; de verbroedering was warm en treffend. Ik gevoelde my beziel, en rukte, door eene uitboezeming over een nieuw dageraad, vele tranen uit de oogen. [...]

Kort daarop trad de Choormaatschappij *Liedertafel* boven, en zong voor ons vier schoone Chooren, waaronder *das Jäger abschied* van Mendelssohn. Nieuwe redevoeringen.

Eindelyk leidde men ons naar beneden op de straat. Daar werd *het Neerlandsch bloed* uitgevoerd door de Muziek en de Chooren tegelyker tyd. Het was indrukwekkend; het hart popelde ons onder den indruk dier manlyke toonen.

Wanneer deze zang, onder de toejuiching des volks, was geeindigd, deed men ons in een schoon rytuig stygen, en, met muziek en trommen vooruit, tusschen de rei van 100 fakkels en tootsen, bracht men ons in stoet door eenige der voornaamste straten tot aan ons hotel, waar eene laatste hartelijke toejuiching des volks het vaarwel toeriep.

Men haalde ons echter korts daarop weder af, en bracht ons naar een lokaal waar wy al weder tot 2 ure 's nachts de Texelsche oesters met franschen schuimenden wyn bevochtigden, en de hoop op eene nauwere verbroedering bezongen en bespraken met geestdrift en met blydschap.

Overmorgen lezen wij te Zaendam; den dag daarop nog eens in den Haag en dan keeren wy naar huis.⁴⁸

Het is duidelijk, na de warme ontvangst in Amsterdam, slaat de Utrechtse hartelijkheid alles. Het is het finest hour tot dan toe voor Conscience en ook zijn uitgever zal geglimlacht hebben bij de laatste zin in Conscience's brief, waarin deze mededeelt, dat Versnaeyen van een boekhandelaar in Den Haag heeft ver-

⁴⁸ De Grootte & De Schuyter, p. 162-163.

nomen, dat die ‘nu sedert onze reis, dertig inschryvers per dag op de Volledige werken bekomt’.⁴⁹

Op 27 december 1867, dus na de Utrechtse triomf, spraken Conscience en Versnaeyen in Zaandam. Er is van die avond geen aankondiging in een krant aangetroffen en ook Conscience geeft aan zijn uitgever geen verslag van het optreden te Zaandam. De leesvergadering vond plaats in de Loge Anna Pawlona, die op 13 november 1817 was opgericht en in 1867 nog gevestigd was in het logement ‘De drie zwanen’ aan de Dam te Zaandam. Een verslag daarvan werd opgenomen in het zondagsblad van het *Algemeen handelsblad* van 30 december 1867 en dezelfde tekst werd – zie ook de eerste alinea’s van deze bijdrage – afgedrukt in *De tijd* van 31 december.

Zaandam, 28 Dec. Gisteren hielden de Heeren Conscience en Versnaeyen, in het lokaal der loge alhier, eene openbare voorlezing. De verwachting aangaande twee letterkundigen, die met het uitsluitend doel om voordragten te houden, uit den vreemde naar Nederland zijn overgekomen, was natuurlijk hoog gespannen; men meende op het gebied der uiterlijke welsprekendheid een avond van iets voortreffelijks, iets uitnemends, van waar kunstgenot te zullen genieten. Wel was dit hooggestemd gevoel de laatste dagen ietwat verontrustend getemperd, door de berigten van elders gehoudene lezingen, maar toch verbeidde een uitgelezen publiek in de stampvolle zaal de geachte redenaars. Ware aan die berigten maar geloof geslagen. Op den toon toch en ongeveer met eene zoodanige welsprekendheid als waarop veilconditien worden voorgelezen, heeft de Heer Conscience het bekende stukje: *Blinde Rosa*, en later: *De roeping der vrouwen*, voorgedragen. De enkele, zoo men wil schoone gedeelten dezer stukjes, waarbij vooral de plasticiteit op den voorgrond treedt en waarmede, bij eene goede voordragt inderdaad effect te weeg brengen ware, gingen verloren door de hortende en stootende voorlezingswijze des Heeren Conscience. Door den Heer Versnaeyen werden eenige “liedjes,” die ter naauwernood de grens der middelmatigheid konden bereiken, voorgedragen op eene wijze, waarbij niet aan de eerste voorwaarden van uiterlijke welsprekendheid werd voldaan. Wij kunnen in één geen ander dan een afkeurend oordeel over het gehoorde uitspreken; en doen dat met leedwezen, wij meenen het niet achterwege te mogen houden, omdat het dienen kan tot waarschuwing van anderen.

Dat is na de enthousiaste krantenreactie uit Utrecht een koude douche en bijna onbegrijpelijk. Nog smadelijker dan in de Rotterdamse notulen wordt hier de voordrachtstechniek van Conscience en Versnaeyen neergesabeld. Dit harde oordeel had een onbekende ook op een kattebelletje aan de Rotterdamse secretaris Greeve gezonden en die had ter bekrachtiging van zijn eigen negatieve oordeel het in het notulenboek neergelegd bij zijn eigen verslag van 16 decem-

⁴⁹ De lezingentournee ging gepaard met een uitgekiend reclameoffensief: in veel plaatselijke dagbladen verschenen voor of op de dag van Conscience's voordrachten royale advertenties, waarin het verzameld werk werd aangeprezen.

ber. En zo wordt nu ook duidelijk, *De tijd* van 29 december 1967 had zich weliswaar in de datum vergist, maar het citaat, afgedrukt in het nummer van 31 december, klopte wel.

Hadden Conscience en Versnaeyen in Zaandam een off-day? Kennelijk hebben ze beiden dat niet zo ervaren. Terug in Kortrijk blik Conscience nog eenmaal terug op zijn reis. En hoewel Zaandam niet wordt genoemd, is de tevredenheid groot:

Den 31^e Xber, des avonds, ben ik hier van myne reis in Holland teruggekeerd, zeer tevreden, en met dankbaarheid my herinnerende welk gulhartig en echt broederlyk onthaal ik in meestal de bezochte steden mocht genieten. Voor de laatste maal trad ik nog eens op te 's Hage, in den werkmanskring. Hier heb ik, door het lezen van Wat eene moeder lyden kan, de talryke aanhoorders de tranen uit de oogen gerukt. Daar was enthousiasme en gulhartigheid.⁵⁰

Met de 'werkmanskring' doelde Conscience ongetwijfeld op de 'Leesinrichting voor den handwerks- en ambachtsman'. Een aankondiging van deze lezing is niet aangetroffen. In de *Haagsche Courant* van maandag 30 december staat over die bijeenkomst wel het volgende, korte verslag:

sGravenhage. 30 Dec. Zaterdag avond j.l. hebben de Heeren Henri Conscience en Karel Versnaeyen, in de leesinrichting voor den handwerks- en ambachtsman, eene letterkundige voordragt gehouden, die door een zeer talrijke menigte werd bijgewoond, Na afloop daarvan heeft de voorzitter Jhr. Mr. H.J. van der Helm, de beide Heeren met een gepaste toespraak het honorair lidmaatschap dier inrichting aangeboden.

Op de dag dat Conscience al weer terug is in Kortrijk, 31 december 1867, kijkt de *Middelburgsche Courant* in een soort samenvattende terugblik nog eenmaal terug op de tournee van Conscience en Versnaeyen:

De heeren Henri Conscience en Karel Versnaeyen uit Antwerpen houden dezer dagen in verschillende plaatsen van ons land letterkundige voordrachten, waarover het oordeel nog al uiteenloopt. In sommige gemeenten waar zij optraden verwierven zij bijval, in anderen weder niet. Een onzer correspondenten⁵¹ geeft ons den indruk, dien de door hen gehoudene voordrachten op hem gemaakt hebben, aldus weder:

'De algemeene belangstelling in de Vlaamsche letterkunde bleek uit de tegenwoordigheid van een talrijk en uitgelezen publiek.

Jammer, dat deze belangstelling op eene geheele teleurstelling moest uitloopen.

De Heer Conscience heeft twee stukken voorgedragen. Het eerste: 'de terugkeer in het Vaderland', is eene novelle, welke, onder een anderen naam reeds

⁵⁰ De Groote & De Schuyter, p. 164.

⁵¹ Gezien ook de teksten, waar de correspondent over spreekt, is het heel wel mogelijk, dat de correspondent de leesavond in Zaandam heeft bijgewoond.

voor jaren uitgegeven, aan een groot gedeelte van het publiek bekend was; zij onderscheidt zich door dezelfde deugden en gebreken, als de meeste van zijne verhalen. Onder deze deugden behoort een fijne, teekenachtige voorstelling van kleine, vaak onopgemerkte, maar niet onbelangrijke trekken uit het Vlaamsche volksleven en een levendige, dichterlijk gekleurde schildering van eenvoudige, stille natuurfereelen, en onder de gebreken het al te eenvoudige en doorzichtige van het weefsel des verhaals en het al te onwaarschijnlijke, dikwijls naar het ongerijmde grenzende van de ontkenning.

In het tweede stuk: 'De roeping der vrouw' waagde de romancier zich op het hem geheel vreemde gebied van de wijsgeerige bespiegeling. Eene aaneenschakeling van de meest versletene *common places*, door geene enkele nieuwe of geestige opmerking afgewisseld, was het resultaat van deze meer dan vermete poging.

En de uiterlijke voordracht van den schrijver muntte niet uit door welluidendheid, levendigheid, elegantie of eenige andere eigenschap, in staat om de gebreken en zwakke plaatsen van het gesprokene te bedekken.

De heer Versnaeyen las eenige door hem vervaardigde gedichtjes voor, welke zich alleen door een zekere soort van beeldspraak onderscheiden, die het best te vergelijken is bij de figuren in een kaleidoscoop, die, hoe men ze ook door een schudt nimmer het andere dan een bonte verwarde mengeling van vormen en kleuren vertoonen, geenen duidelijke teekenbare beelden. Zoo sprak hij o.a. van 'eene zee, die zucht', van 'een adem die tot bron wordt', van 'een bron die straalt' enz. enz.

Waarlijk de Hollandsche poëzij geeft tegenwoordig weinige of geene teekenen van leven. Maar een publiek, dat een Beets, Potgieter, van Lennep, Schimmel en Ten Kate bezit en waardeert, kan toch slechts met weerzin het oor verleen aan de valsche toonen van het speeltuig van den heer Versnaeyen.

Ook dat is weer onbarmhartige kritiek, haaks staand op het enthousiasme, dat Conscience en Versnaeyen in verschillende steden, zij het niet overal, wisten los te maken.

Een ding is echter wel duidelijk geworden, het verschil in verslaggeving in de publieke pers en in de besloten notulering is ingewikkelder dan mijn veronderstelling, dat de pers terughoudender zou zijn. Voor Rotterdam gaat dat wel op en daar geldt dus, dat we niet alles moeten geloven wat in de krant staat. De kritische krantencommentaren over Conscience en Versnaeyens optreden in Zaandam laten echter zien, dat de pers niet altijd een blad voor de mond nam. *De tijd* van 1967 sloeg geen onzin uit, maar had wel degelijk gelijk.

Mijn aan het begin uitgesproken verwachting, dat een confrontatie tussen Nederlandse reacties op de leesbeurten van Conscience en zijn verslagen aan zijn uitgever helderheid zou verschaffen, is dus maar tot op zekere hoogte bewaarheid. Conscience's enthousiasme over zijn onthaal in Nederland wordt in een aantal gevallen (Leiden, Amsterdam en Utrecht) bevestigd door wat de kranten er over schreven. Rotterdam en Zaandam ontkrachten dat rooskleurige beeld echter in niet mis te verstane bewoordingen.

EPILOOG

Is er een verklaring te geven voor deze opvallende verschillen in appreciatie? Naar het mij voorkomt hangt dat af van een aantal, mogelijk elkaar versterkende, factoren.

Om te beginnen is daar de figuur van Conscience zelf. Het is heel voorspelbaar, dat hij de ene keer overtuigender voordroeg dan de andere keer. In Rotterdam kan hem onwennigheid parten hebben gespeeld. Het was ten slotte de eerste keer en bovendien was hij verkouden en daardoor wellicht niet goed bij stem. Hij had daarvoor in eigen land nog maar weinig ervaring opgedaan in het lezingencircuit. Hoogstzelden had hij zich laten verleiden om ergens te komen lezen. Zijn schaarse vrije tijd wenste hij aan literaire arbeid te besteden.⁵² Daarbij komt het niet te verwaarlozen verschil in literaire cultuur tussen Nederland en Vlaanderen. Sinds jaar en dag werd in Nederland het literaire leven gekenmerkt door de orale cultus die van veel literatoren getrainde voordrachtskunstenaars had gemaakt.⁵³ De Vlamingen, inclusief Conscience en Versnaeyen, waren veel minder geschoold in de uitgalmkunst. Een uitzondering was eigenlijk alleen Jan van Beers, die dan ook in Nederland veel succes had. Evenmin mag vergeten worden, dat Conscience op 16 december aan een overvol programma begon: niet alleen moest hij avond aan avond optreden, maar de sociale verplichtingen, die de tournee mee bracht, waren zwaar: banketten, soupers, avondlijke bijeenkomsten tot soms twee, drie uur in de nacht. Was het verwonderlijk, dat de vermoeidheid toesloeg en de voordracht daar soms onder leed.

En behalve Conscience was ook het publiek een factor van betekenis. Gezien de onderscheiden gremia waar Conscience optrad, kan men ervan uitgaan, dat zij in die tien dagen voor zeer onderscheiden publieksgroepen stonden: het gehoor van de Utrechtse afdeling van de *Maatschappij tot nut van 't algemeen* of de leden van de meer volkse 'Werkmanskring' stelden andere eisen aan het gebodene. Zij stonden waarschijnlijk minder kritisch tegenover het vleugje sentimentaliteit van 'Blinde Roza' en hadden ook geen moeite met de paternalistisch getinte boodschap van 'De roeping der vrouw' waar meer progressieve groeperingen als de logeleden in Zaandam zich aan stoorden. En wat het voordragen zelf betreft, dankzij de getraindheid van de Nederlandse sprekers in de uiterlijke welsprekendheid waren de toehoorders op dat terrein veel gewend en ook verwend.

En ten slotte, waren er natuurlijk de journalisten zelf, die welwillend of bits een leesvoorstelling in hun verslag konden maken en breken.

⁵² Keersmaekers, *Hendrik Conscience*, p. 160.

⁵³ Willem van den Berg, 'Van horen zeggen. De orale traditie in de tweede helft van de negentiende eeuw'. In: *Een bedachtzame beeldenstorm. Beschouwingen ver de letterkunde van de achttiende en negentiende eeuw*, Amsterdam 1999, p. 89-114.

Het zijn stuk voor stuk veronderstellingen. Welke daarvan bij het slagen of mislukken van bepaalde leesavonden de doorslag hebben gegeven, is helaas niet meer na te gaan.

Op 21 januari 1867 kijkt Conscience nog een keer tevreden terug op zijn verblijf in het Noorden:

Myn reisje in Holland heeft my uiterst goed bevallen. Holland mag men niet beoordeelen zonder het eerst grondig of ten minste eenigszins wel te kennen. Het is niet by den eerste opslag dat de degelyke hoedanigheden van geest en hart, welke de Hollanders in ruime maat bezitten, zich openbaren. [...] In Somma, ik heb reden (in het algemeen) om dankbaar te zyn voor het onthaal dat my over den Moerdijk te beurt viel.⁵⁴

Conscience zelf heeft vermoedelijk (zijn formulering 'in het algemeen' geeft ruimte voor enige twijfel) nooit geweten, dat niet iedereen in Nederland met hem wegliep. Hoe dan ook, de populariteit van de romanschrijver Conscience, zeker bij zijn vrouwelijk leespubliek, werd door zijn optreden in Nederland niet geschaad. Stond er vier jaar later in *De Goesche Courant* van 12 september 1872 niet een kort berichtje, dat in Middelburg een schare vrouwelijke fans zich hadden meester gemaakt van zijn overjas en dreigden die als gedachtenis onder elkaar te verdelen?

⁵⁴ De Groote & De Schuyter, p. 167.